

Н. І. Гноєва

Художня модель буття в романі «Честь» М. Могілянського

Українська проза 20-х років ХХ століття збагатилася інтелектуальними романами «Місто» (1928) й «Невеличка драма» (1930) В. Підмогильного, «Дівчина з ведмедиком» (1928) й «Доктор Серафікус» (написаний у 1929 році, надрукований у 1947 році) В. Домонтовича, «Недуга» (1928) Є. Плужника, які засвідчили її філософський потенціал, оригінальні художні пошуки.

У цей же період у 1929 році був написаний інтелектуальний роман «Честь» М. Могілянського, який був уперше надрукований лише в 1990 році (інші ж його романи – «Всюду страсти роковые» (1939), «Хильда» (1941) – до сих пір не надруковані і залишаються в рукописах). Розкриваючи творчу історію роману «Честь», визначаючи його неординарність як літературного явища, Н. Шумило говорить про

складнощі розвитку української літератури, про гіркі парадокси часу, про штучні перешкоди національному розвитку, художній динаміці: «Злочинність цього факту (затримка друку твору на десятиліття. – *Н.Г.*) очевидна, бо хто зна, як би відгукнувся цей твір у мистецьких явищах своєї доби, з'явився він своєчасно... Та й хіба тільки він, а «Вальдшнепи» М. Хвильового, а «Невеличка драма» В. Підмогильного, а «Чотири шаблі» Ю. Яновського, а «Доктор Серафікус» В. Домонтовича, а... Тут можна назвати довгий ряд прози, що мала жити український роман ідей і була так фатально втрачена для свого покоління» [6:86]. Аби надрукувати роман, автор звертався в 1929 році з пояснювальним листом до редакції журналу «Червоний шлях» з приводу оповідання «Вбивство», після виходу якого в 1926 році почалися гоніння письменника, однак його спроби змінити ситуацію були марними, він був зарахований до «ворогів народу» з відповідними заборонами і переслідуваннями. І лише в 1990 році була відновлена історична справедливість.

Деякі аспекти художнього світу роману «Честь» були об'єктом аналізу в критиці, зокрема змістова парадигма твору, особливості сюжетоскладання, жанрові модифікації [3, 6]. Нам видається доцільним розкрити особливості художньої моделі буття в романі.

В основі сюжету роману «Честь» – історія життя хірурга Дмитра Андрійовича Каліна, прототипом якого послужив хірург С.П. Коломнін, про самогубство якого після невдалої операції в 1886 році автор дізнався з витягів із старих газет. Саме його внутрішнє життя важливе для розкриття концепції твору. Разом із тим у художній структурі роману досить важку функцію виконують розгорнені коментарі ерудованого оповідача, який нерідко в іронічній формі висловлює свою позицію (невипадково автор дає жанрове визначення роману як патетично-іронічного), своє розуміння релевантних естетичних принципів, літературної ситуації, духовного життя суспільства. Письменник приділяв дуже важливе значення художній формі, принципам розкриття семантики твору, засобам впливу на читача. В одній із вставок до роману, збереженій у чернетках, М. Могилянський так визначає свою позицію в мистецтві: «Навіть якось важко собі уявити художника-творця, що хотів би жити один без живого контакту з масами. Але працювати для мас не значить плентатись у хвості їхніх віджилих смаків, не значить фетишизувати ті смаки й по-філістерському з ними панькатись. Працювати для мас – значить вести їх наперед. <...> Наш час – час швидкого темпу, не можна

тупцювати на місці, треба завжди рухатись наперед, вище й вище. <...> природа мистецтва така, що вимагає завжди нових шляхів, нових форм, бо на стабілізованих формах сприймання притупляється» [цит. за 6:90]. У його численних пасажах у творі знаходять відбиття провідні тези літературної дискусії 1925–1928 років, зокрема заперечуються масовізм у мистецтві, провінційність, звертається увага на брак елітарності, культури. Автор прагне осмислювати завдання української літератури в контексті європейської культури; у зв'язку зі змінами в людському бутті, проголошеному після філософських відкриттів Ніцше як світ без Бога, коли, за визначенням М. Могилянського, «<...> людство переступило через євангеліє й мандрує далі, завжди вперед і вперед» [4:93]; у зв'язку зі змінами в українському соціумі, тож не випадково митець підкреслює у фіналі роману, що різні красивості не відповідають поставленим у творі завданням, підкреслює рік написання твору – 1929, період початку масових репресій, нівеляційних процесів, штучного згортання літературних пошуків, свободи творчого самовияву, обмеження сфери функціонування українського слова (сподіваючись надрукувати свої наступні романи, автор написав їх російською мовою).

У художньому просторі роману «Честь» досить вагоме місце відводиться роздумам автора про теорію роману (хоч при цьому він застерігає, що воліє дати матеріал для теорії прози, а не сам заглибитись у матерію «сірої теорії»), про складну діалектику традиційного й новаторського, про власні художні принципи. В основі його *ars poetica* – «чесність з собою» (обґрунтований В. Винниченком принцип), воля «<...> керуватись тільки розумом і смыслом, йому властивим, а не розумом і смыслом замовника» [4:136], керуватись творчою інтуїцією, пам'ятаючи, що «<...> веселіше забути про всі правила на світі (що зовсім не дорівнює цілковитому звільненню від них), ніж по-ремісничому їх наслідувати» [4:136]. Переосмислюючи відомий вислів з трагедії «Фауст» Гете «сіра, любий друже, будь-яка теорія», оповідач наголошує на потребі художнього пошуку, творчої свободи, діалогу з читачем. Автор претендує на освіченого читача, який розуміє його художню модель дійсності, його підтекст, його іронічні коментарі, філософське підґрунтя твору, його інтертекстуальні зв'язки. Така природа інтелектуального роману як жанру. Показовим у цьому плані є прикінцевий діалог оповідача з реципієнтом, який не зрозумів авторської концепції. У відповідь автор лише тричі повторив, що роман

скінчено, що він тільки викладає і ніяких консультацій не дає.

У ряді авторських відступів вмотивовується принцип сконденсованості подій, лаконічного розкриття людських характерів і обставин дії, вмотивовується жанрова форма короткого роману («маленького роману»). С. Кривенко вважає, що на відмові М. Могилянського від традиційного для романіста принципу панорамного зображення дійсності позначився новелістичний та драматургічний досвід письменника, панорамні картини автор замінює «<...> відтворенням психологічної атмосфери тієї пори, численними лаконічними епізодами, алюзіями» [3:39].

Зображуючи своїх персонажів у тих чи інших обставинах і ситуаціях, автор визначає свої естетичні принципи, говорить про традиційні прийоми. Так, змальовуючи закордонну подорож головного героя твору Каліна, митець підкреслює свою схильність до спресованого, енергетичного письма: «Поворот героя додому, як і мандрівку туди, не спокушається автор використати для психологічних підсумків, снів, суворо відкидаючи матеріал, єдине призначення якого – збільшувати кількість сторінок, хоч би це й засмутило видавця й потім викликало зневажливі нотабенки критиків: ну й що це за роман, ледве-ледве на сто сторінок!» [4:128]. М. Могилянський не вдається до детального опису професійної діяльності героя, оскільки для нього професія хірурга – це лише маска, як могла бути маска інженера, капітана корабля тощо. Але разом із тим він зауважує, що якби обрав собі героєм хірурга романіст-натураліст Еміль Золя, то він би рік присвятив вивченню проблем хірургії, діагностики, навів би безліч деталей. Такий метод видається автору застарілим як для сучасного художника, так і для сучасного читача. Хоча і в сучасного митця можна було зустріти розлогі описи професійної діяльності героя (причому, виклад теорії синтезу білка професором-біохіміком Славенком в «Невеличкій драмі» В. Підмогильного). Будучи прихильником конденсованої оповіді, М. Могилянський відмовляється від розлогіх описів, характерних для романістів-традиціоналістів, які «<...> розповідають про своїх героїв все, що вважають за потрібне розповісти, накидаючи їм все, чим багата власна творча уява <...>» [4:118]. Іронічно ставиться до невмотивованого використання психоаналізу Фрейда, зокрема снотлумачень. Отже, коментарі оповідача як один із пластів змістової парадигми твору розкривають особливості світосприйняття автора, його бачення завдань сучасної літератури.

В осягненні семантики роману важлива роль відводиться концепту «честь», який винесений і в заголовок твору, входить до епіграфу, до мотто до роману. Категорія честі є визначальною для духовного життя головного героя Каліна. Епіграф «Народові без честі» взято із вірша «До рідного народу» П. Куліша. У дискусії в романі щодо проблем «морської нації» і «української флоти» Калін, наголошуючи на єдності громадського і особистого, на важливості самовдосконалення особи через реалізацію вимог особистої честі і гідності звертає увагу, що саме П. Куліш поставив проблему честі як основу гідного національного існування. У романі концепт честі осмислюється як підвалина духовності особи і нації, як запорука свободи особистості.

М. Могилянський розкриває головного героя твору «зсередини», в модусі «буття-для-себе». Видатний хірург, талановитий вчений, який здобув успіхи, досягнення у професійній діяльності, Калін відчував порожнечу серед повноти, все було йому чужим: «Відповісти собі на запитання: в ім'я чого?» – він міг тільки одне: не знаю. Тут стояв перед глухою стіною. Що примушує робити вибір? Не знав... Якому закону скоряється без вагань? Не знав... Тільки стіна» [4:105]. Автор показує героя в типовій екзистенціальній ситуації, в пошуках відповіді на релевантні онтологічні питання, які визначають людське існування. С. Павличко відзначила характерний для українського інтелектуального роману екзистенціальний дискурс [5:215–217]. В. Заманська доводить, що в XIX–XX століттях філософська і художня свідомість переживає процес екзистенціалізації [1:39]. Пошуки Каліним відповіді на ці основоположні питання обумовили захоплення в молодості філософією, зокрема філософськими поглядами Шопенгауера. Не знайшовши на них відповіді, він надавав важливого значення в своєму житті імперативу честі, відчуваючи внутрішню необхідність скорятись її вимогам. У своїй діяльності він дотримувався суворої медичної етики, був вимогливим до себе й до інших. Хірургія стала справою його життя, поза нею для нього не існувало ніяких серйозних інтересів, хоча любив літературу (у своїх судженнях про мистецтво слова він виступає виразником авторської позиції), театр, малярство.

Захоплений професійною діяльністю, науковими пошуками, Калін був замкнений у собі, «<...> мав багато знайомих і не мав друзів, не відчував потреби з кимось ділитись своїм внутрішнім світом. Простував своїм шляхом серед людської пустелі – завжди на людях і завжди один, самотній без відчуття тягара самотності,

добре знайомий широкому загалу незнайомець» [4:112]. Довгий час для героя праця була єдиною романтикою, розрадою і спочинком. І лише коли в його життя ввійшла колишня пацієнтка Інна Сергіївна, він почав відкривати для себе всю повноту життя і почувань людини. Він відкрив для себе інтимну сферу буття, якої, як йому ще раніше здавалось, у нього і бути не може. І Калін радів цьому відкриттю, цим інтимним почуттям, цим взаєминам. Письменник прагне розкрити складну діалектику публічної і приватної сфер людської життєдіяльності (одна із особливостей українського інтелектуального роману 20-х років), прагне показати спробу героя досягнути глибини людської екзистенції.

Однак трагічний випадок у хірургічній діяльності Каліна – смерть пацієнтки Ірини Юрївни після операції – ставить героя в межову екзистенційну ситуацію – вибору між «буттям і небуттям». Він відчув прагнення до звільнення від усіх життєвих зв'язків. Відчуття кінця прийшло без боротьби і хвилювання, загострилося усвідомлення самотності: «Коли перед людиною розкривається безодня, відчуває вона велику порожнечу навколо себе, пустелю, безкраю самотність» [4:143]. Співчуття, розуміння, виправдання колег не мали ніякого значення, бо герой був за останньою межею (внутрішньо він її перейшов до самогубства), сприймав навколишню дійсність як сторонній. Калін зазнав власного суду сумління й честі. Для нього був єдиний вибір – самогубство. Перед останнім своїм вчинком Калін у розмові з поетом Нильським розглядає самогубство як еквівалент гордого, сильного життя, йдучи за Ніцше: «Коли не можна гордо жити, треба гордо вмерти» [4:146]. Проблему самогубства в есе «Міф про Сізіфа» (1942) А. Камю назвав по-справжньому поважною філософською проблемою. «Вирішити, варте чи не варте життя того, щоб бути прожитим – отже, відповіді на головне питання філософії» [2:72].

Відправною точкою в осмисленні буття для М. Могілянського є людина, причому людина, залишена наодинці з існуванням, що засвідчує й історія внутрішнього життя Інни Сергіївни.

Героїня гостро відчуває стан самотності, означений автором як «<...> меланхолія нездійснених надій, облудних чекань» [4:101]. Сподівання на духовну єдність у шлюбі залишається тільки ілюзією. Власний життєвий досвід вона сприймає як загальний закон природи, згідно з яким жінка завжди буде відчувати себе в категорії «іншої», буде відчувати себе самотньою. Інна Сергіївна досить рано відчула стан ранньої осені, штучно його утворила. Меланхолія осінніх буднів примушувала забути про існування часу (існування поза часом і простором – типова ознака екзистенціального дискурсу). Однак для неї завжди важливим було сподівання на самоздійснення як особистості. Це її сподівання відбивається і в сюжеті вставної казки, в якому втілена мрія про гармонійний світ, у якому гордо прозвучить слово – людина. І саме кохання до Каліна пробуджує усвідомлення, що вона має право на особисте життя: «<...> внутрішнє життя жіночого серця зі звичного й буденного, малозмістовного й невизначеного творило поему і казку <...>» [4:123].

Важливу роль в осмисленні художньої моделі буття в романі «Честь» належить вставній новелі про батька Каліна, священника-правдошукача, яка концептуально пов'язана з мотто до роману: «Коли наша честь перевертом полетить, це зовсім не звеселить богів, по-перше, тому, що, як тепер добре відомо, жодних богів не існує в природі... Але ж неіснування богів не привід для висновку, що наша честь може собі летіти перевертом...» [4:92]. Його турбували так звані «прокляті питання», облаштуваність світобудови «по Божій правді», згідно зі святою волею Божою. В основі його поведінки, в основі його честі – віра, Божа воля. Від людини, її честі й гідності, її культури, стверджує письменник, залежить духовний розвиток нації, її сучасне і майбутнє.

Отже, головним предметом роздумів М. Могілянського є людина, її внутрішнє життя, її поведінка в різних ситуаціях, до межових включно, саме через людське існування осмислюється буття, важливі екзистенційні проблеми.

Література

1. Заманская В.В. Экзистенциальная традиция в русской литературе XX века: Диалоги на границах столетий: Уч. пос. – М., 2002. 2. Камю А. Міф про Сізіфа // Камю А. Вибрані твори у 3-х т. – Т. 3. – Х., 1997. – С. 72–161. 3. Кривенко С. Романістика Михайла Могілянського: жанрові модифікації // Слово і час. – 2000. – № 11. – С. 37–43. 4. Могілянський М.

Честь // Вітчизна. – 1990. – № 1. – С. 92–147. 5. Павличко С.Д. Дискурс модернізму в українській літературі: Монографія. – К., 1997. 6. Шумило Н. «Життя людське – храм, а не морг». Про роман Михайла Могілянського // Вітчизна. – 1990. – № 1. – С. 86–91.

АННОТАЦИЯ

В статье раскрываются особенности осмысления М. Могилянским важных экзистенциальных проблем, мотива чести и достоинства, проблем современной литературы и соотношения традиций и новаторства, внутренней жизни человека.

SUMMARY

The features of M. Mogilyansky's vital existential issues, reason of honour and dignity, problems of modern literature and correlation of traditions and innovations, inner life of a person has been opened in the article.